ОРИГИНАЛАН НАУЧНИ РАД

УДК 572.7.087:903"634"(497.11)
903.3"634"(497.11)"2003/2007"
DOI https://doi.org/10.18485/znms_arh.2025.27.1.1
Примљено: 28. март 2025.
Прихваћено: 10. мај 2025.
e-mail: duskosljivar@gmail.com

Душко Д. ШЉИВАР
Београд

ДВА НАЛАЗА ЉУДСКИХ КОСТИЈУ У ВИНЧАНСКОМ НАСЕЉУ БЕЛОВОДЕ

Апстракт: Дугогодишња истраживања локалитета Беловоде пружила су мноштво интересантних ситуација и налаза, али су и отворила многа интригантна питања у проучавању винчанске културе. Планом ископавања било је предвиђено и лоцирање некрополе тог великог насеља. Детаљне проспекције различитим геофизичким техникама нису дале жељене резултате. Забележена су само два налаза људских костију, у сондама X и XIII. Њихов специфичан контекст пружио је основу за интерпретацију таквих појава у оквирима винчанске културе.

Кључне речи: Беловоде, винчанска култура, насеља, некрополе, делови скелета, погребни ритуали, металургија

Археолошка истраживања локалитета Беловоде, која је спроводио Народни музеј у Београду, уз сарадњу с Народним музејом из Пожаревца и Завичајним музејом из Петровца на Млави, континуирано су се одвијала од 1994. до 2013. и у две посебне кампање 2015. (сонда XIX) и 2019. године (сонда XX). У питању је насеље винчанске културе, с површином од приближно 100 хектара, које је, према апсолутним датумима на том простору, егзистирало од 5400. до 4600. године пре н. е. (Borić 2009: 191–245). Досадашњи радови су се одвијали у јужном делу насеља, површине око 30 хектара, с дебљином културног слоја од 2,50 до 3,50 m и с укопима јама који су досезали дубину и 4,30 m.

Према вертикалној стратиграфији и анализама многобројног покретног материјала, издвојене су четири културно-хронолошке фазе: Беловоде A, B, C и D, које кореспондирају са старијим етапама винчанске културе. Беловоде A већим делом одговарају фази Винча–Тордош I, Беловоде B i C су синхроне с етапом Винча–Тордош II, а завршни хоризонт, Беловоде D, с градачком фазом винчанске културе (Šljivar et al. 2006: 251–266). Северни, већи део насеља је истражен

Сл. 1 Мандибула, сонда X, 18. откопни слој (документација Народног музеја Србије; фото: Ђ. Радоњић)

Fig. 1 Mandible, trench X, spit 18 (Documentation of the National Museum of Serbia; photo: Đ. Radonjić)

само једном сондом 2014. године, која наговештава другачији хронолошки однос и сигурно изразитију хоризонталну стратиграфију. Током дугогодишњих археолошких радова евидентиране су различите ситуације и прикупљена је велика количина покретног материјала, који ће да употпуни и да знатно измени конвенционалну слику о винчанској култури. Важан аспект проучавања локалитета припада домену археометалургије и примарним облицима металургије бакра у оквиру ове културе (Šljivar, Kuzmanović-Cvetković and Živković 2011: 27–46).

Једна специфичност винчанских насеља је непознавање њихових некропола или мањих скупина гробова, тако да је на целом ареалу простирања те културе евидентирано и истражено приближно 40 гробова, од којих се тридесетак налази на некрополи на Гомолави (Брукнер 1980: 5–53). Као и на другим локалитетима, и на Беловодама није откривена некропола упркос детаљним проспекцијама велике површине насеља и широког појаса на околном простору. Претпостављамо да за то има неколико разлога: компактна геоморфологија платоа на коме је смештено насеље, изостанак интензивнијих пољопривредних или грађевинских радова, уз могућност случајног открића некрополе, и евидентирани ерозивни процеси који су повећали стандардне дубине на којима су укопавани гробови. Истражени простор на Беловодама износи приближно 800 квадратних метара и само у два случаја су нађени делови људског скелета: мандибула у сонди X и тибија у сонди XIII.

Део мандибуле је нађен у 18. откопном слоју сонде X, на дубини од 2,37 m и на апсолутној коти од 176,28 m (документација Народног музеја Србије 2003) (сл. 1). Према прелиминарним и својевремено усмено саопштеним резултатима анализе коју је спровео проф. Живко Микић, мандибула је припадала женској особи узраста од 10 до 12 година.[1] Била је без зуба и делом веома нагорела. Нађена је на простору између два објекта. Северно од ње, удаљена око 0,50 m, издвојена је целина с одређеним конструктивним елементима. Тај објекат је делимично истражен у самој основи сонде, док је његов већи део остао под профилом AB. Због такве ситуације, његова функција је остала недефинисана. Очуван и истражен укоп је калотастог облика, с продуженим делом на источној страни. Сачувана

1 Проф. Живко Микић је експертизу мандибуле урадио 2004. године.

дужина је износила 1,65 m, при чему 0,50 m припада равном приступном делу. Највећа дубина је била 0,90 m, а денивелација по оси запад–исток је 0,40 m. Дакле, објекат је у примарном облику био под нагибом. Два момента су учинила да остане функционално недефинисан. Први је његова испуна која се састојала искључиво од гара, пепела и мрке растресите земље и која је, као што се стекао утисак, такву структуру попримила услед контакта с високим температурама у редукционим условима. Други је део запечене поднице на равном приступном делу са источне стране и црвено запечене ивице у дубљем делу укопа. Вероватно објашњење би могло да буде да је у примарној функцији објекат био изграђен као пећ, а касније је био засут шутом из оближњег објекта који је уништен у пожару.

Приближно 1,00 m јужно од мандибуле истраживани су остаци великог објекта, који су могли да се прате кроз неколико млађих слојева. На нивоу 18. откопног слоја уочене су скоро правилне контуре димензија 2,60 x 2,30 m (сл. 2). У питању је била основа објекта коју су чинили компактни комади зидног лепа и иситњене црвено гореле земље. Рушевински слој изнад ње био је дебео 0,40 m. Ту су забележени различити грађевински елементи: делови зидова и девастираних подова од лепа, укопи за стубове, али и већа количина радних алатки од камена. Прикупљени су и многи уломци кућног лепа, нагорели до жутоцрвене нијансе, с отисцима различито профилисане дрвене грађе. Сви истражени детаљи нису омогућили решавање дилеме да ли је овде у питању стамбени или привредни објекат. Било је јасно да су после пожара уследиле накнадне интервенције, рашчишћавање рушевина, којима може да се припише контекст налаза људске мандибуле.

Сл. 2 Сонда X, 18. откопни слој, објекат у основи сонде
(документација Народног музеја Србије; фото: Д. Шљивар)
Fig. 2 Trench X, spit 18, construction at the base of the trench
(Documentation of the National Museum of Serbia; photo: D. Šljivar)

Сл. 3 Тибија, сонда XIII, 20. откопни слој (документација Народног музеја Србије; фото: Ђ. Радоњић)

Fig. 3 Tibia, trench XIII, spit 20 (Documentation of the National Museum of Serbia; photo: Đ. Radonjić)

Сл. 4 Сонда XIII, 20. откопни слој, објекат у основи сонде (документација Народног музеја Србије; фото: Д. Шљивар)

Fig. 4 Trench XIII, spit 20, construction at the base of the trench (Documentation of the National Museum of Serbia; photo: D. Šljivar)

Други део људског скелета нађен је у сонди XIII неколико година касније (документација Народног музеја Србије 2007). У питању је тибија која је, према усменом саопштењу др Софије Стефановић, припадала млађој особи женског пола, узраста 12–14 година (сл. 3).[2] Потиче из 20. откопног слоја, на релативној дубини од 2,27 m или на апсолутној коти од 176,87 m. Стратиграфски, према покретном материјалу, у питању је старија фаза винчанске културе, Винча–Тордош I/II или Беловоде Б, према интерној периодизацији овог локалитета (Šljivar et al. 2006: 251–266). Таква хронолошка интерпретација кореспондира с апсолутним датумом добијеним за овај налаз, 5211–5010. година.[3]

Интригантан је и контекст налаза тибије. Стратиграфски, од 18. до 24. откопног слоја јављају се хронолошки компактни покретни налази. Слојеве чини сивомрка земља интензивно испуњена уситњеним груменчићима угља, гара и пепела. Многобројни су и налази ситних узорака малахита, с видно измењеном структуром. У 20. откопном слоју евидентиране су и запечене траке мркосмеђе и окер боје, уз концентрацију ситних комадића угља, гара и пепела. Припремањем основе сонде за техничко документовање, издвојена су три објекта: објекат 1 код угла D, објекат 2 уз профил CD и објекат 3 уз профил BC, скоро код самог угла C (сл. 4).

Објекат 1 је донекле јасан. Његова северозападна страна је нагорела до мркоцрвене боје. Остале стране нису могле потпуно да се испрате и дефинисане су према тамнијој растреситој земљи. На тај начин су добијени унутрашњи габарити објекта прибижно елипсоидне форме. Са спољне стране запечене линије је мала

2 Проф. Софија Стефановић је анализу тибије урадила 2008. године.

3 Др Душан Борић је овај непубликовани датум проследио после анализе у Оксфорду 2020. године. Belovode, 44:19N 21:24E, Serbia. OxA-34605 12, bone, Homo sapiens d13C = -20.33 6153 ± 33 BP. Калибрирани датум је 5211–5010. c.e., с 95% вероватноће.

површина с доста пепела, гара, комадића угља и комада малахита ситније гранулације. Дебљина тог запеченог зида је 2,5 cm, а очувана висина од 0,15 до 0,20 m. На оба краја, са унутрашње стране, објекат се лучно сужава. С унутрашње стране запеченог зида било је доста гара и иситњеног угља. Визуелно, сви забележени детаљи чине вероватном претпоставку да је овај објекат примарно имао металуршку функцију. Могуће је да се топљење малахита одвијало и у керамичким посудама, што потврђује неједнака запеченост њихових зидова, а малахит с термички измењеном структуром је одбациван само с једне стране објекта, где је издвајан добијени бакар. Тој претпоставци у прилог иде и набој од светле глине испод и око објекта, којим је можда био ограничен радни простор и фундирана тврда подлога за металуршке активности.

Део садржаја овог објекта чинило је доста уситњеног керамичког материјала, углавном фрагмената грубих посуда, затим кварца и нешто ломљених костију говечета и свиње. Заједничка карактеристика тих налаза је њихов евидентан контакт с високим температурама. Могли би да се припишу и секундарној употреби објекта у сасвим профане сврхе.

Објекат 2 има јаснију форму. Његова унутрашњост има облик калоте већих димензија, са слојем иситњеног угља, гара и пепела. И овде је испод и око објекта био компактан набој од светле глине. Такође су евидентирани садржаји који би могли да га повежу с металуршким активностима. У пресеку објекта је уочено постојање зида лучног облика, запеченог до црвене боје изразитог интензитета. Око њега није било налаза малахита. Испуну су чинили мањи уломци грубих керамичких посуда, уз неколико фрагмената квалитетније фактуре, затим ситни уломци горелог лепа и мало поломљених костију говечета. Евидентирани су и комадићи кварца. Функција објекта је сасвим неизвесна и, као код претходног, асоцира на могућу металуршку употребу, при чему није искључена ни секундарна примена у различите сврхе.

Објекат 3 је делимично истражен у основи сонде, док је његов већи део залазио под профил ВС. Визуелно је установљено да је у питању плитки укоп, можда и природна формација доста нејасних контура. Испуну углавном чине комадићи угља, гара и компактни груменови пепела. Покретних налаза нема много: нешто ситних и атипичних уломака посуда грубе израде, мањи фрагменти лепа и неколико ломљених животињских костију. Људска тибија је нађена на површини овог укопа, уз његову западну ивицу. Функционално, чини се да је у питању ватриште које је после употребе засуто остацима горења, извесно из објеката 1 и 2.

Контексти налаза мандибуле и тибије не дају елементе за егзактније закључке о тим интригантним ситуацијама. Заједничко за обе је да су припадале млађим особама и да су нађене у и око објеката у којима се манипулисало високим температурама. Мандибула је била на простору између пећи и објекта који је изгорео у пожару. Могући сценарио би био да је млада особа женског пола страдала у пожару, а циљ накнадних интервенција, које су евидентиране археолошким ископавањима, био је потрага за њеним остацима. Вероватно том приликом део скелета није нађен, па је остао да сведочи о тој трагедији.

Интерпретација контекста налаза тибије у сонди XIII је још неизвеснија. Сама сонда је позиционирана на месту где су геомагнетска мерења показала изузетно

велике аномалије. То су потврдили каснији археолошки радови и објекти евидентирани у основи 20. откопног слоја, а посебно објекат 1, несумњиво металуршког карактера. Објекат 3, у коме је нађена тибија, остаје дефинисан као ватриште и према садржају је посредно везан за металуршке активности које су се одвијале на околном простору. Њихова природа не иде у прилог објашњењу које је претпостављено за налаз мандибуле. Чини се да је најближа истини могућност сасвим случајног упада тибије на овај простор.

Остаци људског скелета евидентирани су у још неколико винчанских насеља. Географски најближа аналогија налазима с Беловода је мандибула са Плочника, нађена у сонди VIIIA (Bogosavljević-Petrović et al. 2019, fig. 2). Тај примерак је боље очуван, с неколико зуба. После детаљних анализа процењено је да је припадала женској особи старој од 25 до 30 година, а према апсолутном датуму, у питању је време од 5200. до 4950. године пре н. е. (Bogosavljević-Petrović et al. 2019: 17). Контекст налаза те мандибуле је недефинисан. Нађена је на ободу површине с гаром, мада на њој нису видљиви трагови контакта с високим температурама. Аутори истраживања наводе да има мало елемената за тврдњу да је реч о парцијалном сахрањивању или о специфичном погребном ритуалу. Неколико момената је заједничко налазима с Беловода и Плочника. Пре свега, у питању је исти хронолошки хоризонт, при чему су налази с Беловода старији и припадају фази Винча–Тордош I/II. Плочнички налаз је опредељен у нешто касније време, у фазу Винча–Тордош II. Други моменат који треба навести јесте да је у млађем хоризонту сонде VIIIA на Плочнику нађено бакарно длето. Тај податак, као и у случају тибије с Беловода, асоцира на могуће узроке и последице забележене у тим ситуацијама.

На локалитету Црквине–Колубара истражена је јама која је садржала целу керамичку посуду и део калоте људске лобање. Нејасан контекст налаза условио је претпоставку истраживача о могућем практиковању неког специфичног погребног ритуала (Старовић 2009: 149, сл. 1).

Делови фемура и тибије нађени су у рову истраженом на једном делу винчанског насеља у Стублинама код Обреновца. Археолошким радовима евидентирано је да је ров био запуњен шутом из насеља, у коме су се првобитно налазили ти делови скелета.[4]

Већи број остатака људских костију потиче из два винчанска насеља. Стотинак таквих налаза из Опова чине различити делови скелета. Многе кости су нагореле, али их аутори не доводе у везу с ритуалом кремације (Tringham, Brukner and Vojtek 1985: 428). Контекст налаза чини вероватном претпоставку о великом пожару, после кога је насеље у Опову било напуштено. Други могући узрок могао би да буде сукоб с другом винчанском заједницом, који је резултовао фаталним исходом.

На епонимном локалитету у Винчи, осим гробнице с дромосом која се приписује старчевачкој култури, забележена је већа количина људских костију. Милутин Гарашанин наводи да се јављају у целој стратиграфији тог насеља, све до дубине од 4,1 m (Garašanin 1979: 159–160). Нема довољно података како би се

4 Др Милош Спасић, усмено саопштење 2025. године.

дефинисала та ситуација и утврдило да ли је у питању неки погребни ритуал или се ради о девастирању гробова током дугог трајања насеља у Винчи.

Због недостатка некрополa винчанске културе, налази људских костију у насеобинским слојевима добијају на значају. Евидентно је да су, у највећем броју случајева, стамбени и други објекти на истраженим налазиштима страдали у пожарима. Извесно је да је било и жртава тих несрећа. У потрагама за страдалима могло се догодити да нису били прикупљени сви делови њихових скелета. Каснијим рашчишћавањем и нивелисањем терена за подизање нових објеката, поједине кости су се нашле на сасвим неочекиваним местима.

Необична ситуација је евидентирана на неолитском налазишту Околиште код Високог у Босни. Истражени су остаци најмање 14 индивидуа. Специфичан контекст условио је неколико претпоставки. Најпре, аутори претпостављају да ти налази не представљају израз погребне праксе, наводећи неколико могућности: да су у питању учесници неког специфичног ритуала, затим да се ради о жртвама неке епидемије или да је узрок била глад (Müller-Scheessel and al. 2007: 1). Контекст налаза није дозволио да се јасно дефинише нека од тих претпоставки. Према апсолутној хронологији, ови остаци су опредељени у VI–V миленијум пре н. е. или у L–XLIX столеће (Müller-Scheessel and al. 2007: 4).

Претпостављамо да ће такве ситуације бити будућим истраживањима забележене и на другим локалитетима, имајући у виду вишевековну егзистенцију винчанске популације на том простору.

Индикативан рад је објавила П. Х. Рехер. Ауторка издваја три места на којима су покојници сахрањивани током старијег неолита: некрополе, насеља и пећине (Rächer 1997: 66). Анализе су показале да су погребни ритуали, у свим облицима, најчешће забележени у насељима. Сасвим је извесно да је таква пракса настављена и у млађем неолиту, током винчанске културе.

Истраживања винчанске културе трају више од једног века. Многобројни њени аспекти су недвосмислено дефинисани. Остало је ипак непознато неколико важних сегмената, чије би тумачење унапредило знања о њој. На првом месту, то су некрополе. Имајући у виду велику територију и више од 700 евидентираних насеља ове културе, диспропорција између броја познатих насеља и некропола делује заиста интригантно.

На територији Србије су откривене само две некрополе винчанске културе. Једна је на Гомолави (Брукнер 1980: 5–53), а друга у Ботошу код Зрењанина (Маринковић 2010: 21–36; документација Народног музеја у Београду, скице М. Грбића и Л. Николић), а познат је и гроб из Дивостина код Крагујевца, у који је била приложена бакарна наруквица (Bogdanović 1990: Abb. 12).

Досадашња знања показују да је у винчанској култури практикована инхумација. Само су у два случаја нађени кремирани остаци, у самој Винчи и у Потпорњу код Вршца (Garašanin 1979: 161). Недостатак некропола и одговарајућих археолошких и интердисциплинарних анализа ускраћује важне податке о популацији која је достигла завидан ниво развоја у неолиту централног Балкана.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Bogdanović, M. 1990

Die Spätneolithischen Siedlung in Divostin, in: *Vinča and its world: international symposium The Danubian region from 6000 to 3000 B. C. Belgrade, Smederevska Palanka, October 1988*, D. Srejović, N. Tasić, eds., Beograd: SANU, Centre for Archaeological Research, Faculty of Philosophy, 99–106.

Bogosavljević-Petrović, V. et al. 2019

Human Jaw from the Late Neolithic Pločnik site: a Multidisciplinary Approach, *Зборник Народног музеја* (Београд) 24–1: 9–29.

Borić, D. 2009

Absolute Dating of Metallurgical Inovations in the Vinča Culture of the Balkan, in: *Metals and Societies. Studies in honour of Barbara S. Ottaway,* T. L. Kienlin, B. W. Roberts, eds., Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 169, Bonn: Habelt, 191–245.

Брукнер, Б. 1980

Насеље винчанске групе на Гомолави, *Рад војвођанских музеја* 26: 5–53.

Garašanin, M. 1979

Centralnobalkanska zona, u: *Praistorija jugoslavenskih zemalja* II, ur. A. Benac, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Svjetlost, 79–212.

Маринковић, С. 2010

Археолошки материјал са налазишта Живаниђева доља из збирке Народног музеја у Зрењанину – винчанска култура, *Рад Музеја Војводине* 52: 21–36.

Müller-Scheessel, N. et al. 2007

Die Toten der spätneolithischen Tellsiedlung von Okolište / Bosnien-Herzegowina: Massaker, Seuche oder Bestattungsbrauch?, *Journal of Neolithic Archaeology* 9: 1–15

Rächer, P. H. 1997

Bestattungsitten oder Opferbrauchtum? Anmerkungen zu menschlichen Skelettenresten des alteren Neolithikums, Espelkamp: Marie Leidorf GmbH, 59–66.

Старовић, А. 2009

Знакови на предметима од керамике са локалитета Црквине, *Колубара* 5: 147–167.

Tringham, R., Brukner, B. and Vojtek, B. 1985

The Opovo Project: a Study of Socioeonomic Change in the Balkan Neolithic, *Journal of Filed Archaeology* 12: 425–444.

Šljivar, D. et al. 2006

Belovode – Pločnik, new contributios for the copper metallurgy in the Vinča culture, in: *Homage to M. Garašanin*, N. Tasić, ed., Beograd: SANU, 251–266.

Šljivar, D., Kuzmanović-Cvetković, J. and Živković, J. 2011

Belovode, Pločnik: on Copper Metallurgy in the Vinča Culture, *Зборник Народног музеја* (Београд) 20–1: 27–46.

Duško D. ŠLJIVAR
Belgrade

TWO FINDS OF HUMAN BONES AT THE VINČA CULTURE SITE OF BELOVODE

SUMMARY

As was the case with many Vinča culture settlements, no necropoles have been discovered at Belovode either, in spite of detailed surveys of a large surface and the surrounding area, in a wide range. We assume that there were several reasons for this: the compact geomorphology of the plateau where the settlement was located, a lack of more intense agricultural or construction works which could have allowed for an accidental discovery of a necropolis, and registered erosive processes, which augmented the standard depths at which the graves would have been dug. The researched surface at Belovode is ca 800 m² and parts of a human skeleton have been registered in two cases only. A fragment of a mandible was discovered in spit 18 of Trench X, at the depth of 2.37 m and absolute elevation of 176.28 m (Documentation of the National Museum of Serbia 2003). According to the preliminary and orally communicated analysis by Dr. Prof. Živko Mikić, it belonged to a female individual, who was between 10 and 12 years old (fig. 1).

The second find of a part of a human skeleton originated from Trench XIII, discovered several years later (Documentation of the National Museum of Serbia 2007). It was a tibia, which belonged, according to the oral communication by Dr. S. Stefanović, to a younger female individual, who was 12–14 years old (fig. 3). The absolute calibrated date for this find is 5211–5010 BC, with a probability of 95%. According to the stratigraphic position, the other find could also be attributed to this period, and both to older phases of the Vinča–Tordoš I–II culture.

Individual finds of human bones have also been registered at several other Neolithic settlements: Pločnik near Prokuplje (Bogosavljević-Petrović et al. 2009: fig. 2), Stubline near Obrenovac (oral communication by M. Spasić 2025), Crkvine near Lazarevac (Старовић, 2009: 149, fig. 1).

Some settlements, however, yielded rather a large number of examples of different skeletal parts. The largest number of fragments of human bones has been found in two settlements. Partial fragments are numerous at the site of Opovo. Around one hundred of such finds represent different skeleton parts. Most of these bones are burnt, but authors do not attribute this to cremation rituals (Tringham et al. 1985: 428). At the eponymous site of Vinča, along the tomb with the dromos, attributed to the Starčevo culture, relatively numerous finds of parts of human bones have been registered. Garašanin states that they occurred throughout the entire stratigraphy of this settlement, up to the depth of 4.1 m (Garašanin 1979: 159–160). There are insufficient data to define these occurrences and establish whether this was a certain funerary ritual or else grave devastation during the long duration of this settlement.

The Vinča culture is being researched for more than a century. Many aspects of this culture have been unequivocally defined. There are, however, several important segments which could improve our general knowledge of this culture. These are, first and foremost, necropoles. Bearing in mind the large territory and over 700 registered settlements, the low research level of necropoles of this culture is striking.

Two Vinča culture necropoles have been discovered in the territory of Serbia. The first one is at Gomolava (Брукнер 1980: 5–53) and the second at Botoš, near Zrenjanin (Маринковић 2010: 21–36; documentation of the National Museum of Serbia; sketches by Grbić and Nikolić), and there is also one grave with the offering of a copper bracelet from Divostin, near Kragujevac (Bogdanović 1990: Abb. 12).

The knowledge gathered so far suggest that this culture primarily practised skeletal burials, i.e., inhumations. Only in two cases, for the time being, have cremated remains been found, at Vinča itself and at Potporanj, near Vršac (Гарашанин 1979: 161). Due to a lack of necropoles and related archaeological and interdisciplinary analyses, important information on this population which reached an enviable level during the Neolithic of the Central Balkans are still missing.